

и в заинтересованите от Източния въпрос държави гледали на българската революционна и изобщо на политическата българска емиграция като главен фактор в освободителното движение и организатор на народните сили.

Наблюдавани и препятствани в своята революционна работа били и другите известни и проявени революционери като Г. С. Раковски, П. Хитов, старите войводи, пребиваващи в Сърбия, Д. Хр. Попов в Румъния и т.н., в размери съответни на ролята им в българското освободително движение. Естествено, Раковски, познат на турските власти още от Кримската война със смелите си родолюбиви и инициативи от тогава, с категорична забрана да пребивава в България, трайно бил следен и в Сърбия, и в Австрия, и в Румъния, и в Русия, и не само от турските власти, но и в страните, където пребивавал, по тяхно настояване и от съображения на другите държави. Често предприеманата от него дейност била преустановявана от забрани и екстернирания от страна на правителствата. Поради това в дипломатическата и тайната кореспонденция на различни страни великият котленец присъства като опасна и влиятелна сред сънародниците си личност, каквато той наистина бил, дори в много по-големи мащаби, отколкото предполагали властите в турската и други столици. Колко ценни сведения за Раковски могат да се получат от чужди агентурни доклади можем да се уверим от публикуваните такива документи с различен произход от чужди архиви - във втория том от изданието на Института по история при БАН за Раковски, идеите и дейността му.

Наред с турските, все още много слабо проучени документи на полицейските власти и шпионажа, както в случая с Раковски, дипломатическите и агентурните архиви на големите и съседните балкански държави съдържат значителен обем от информация за българската политическа емиграция. На първо място на Русия, Австрия, Великобритания, Франция, най-пряко заинтересовани в Източния въпрос, съдбата на Турция и от там - за освободителните движения на подвластните ѝ народи, от 60-те години по обясними причини с особено внимание към българите. Тази група извори са само частично издирени, най-вече за възлови моменти от българското революционно движение - въстанията в Северозападна България през 1841 и 1850 г., четническото движение през 1867 - 1868 г. и "епохата на комитетите", Априлското въстание. Но чуждата тайна документация показва постоянно наблюдение и информации за българите, които с всичката необходима предпазливост към този род извори, нерядко произхождаща от несигурни източници, с преувеличения и необективни тълкувания, могат да послужат при изследванията, разбира се, при съпоставка с по-достоверни български извори. Няколко примера доказват напълно това, че документацията на тайните служби в съседните и големите държави носят ценна информация за българската революционна емиграция през XIX в.

Най-изобилни естествено и произхождащи от различни архиви са документите на руската държава, единствената, която поради собствените си интереси гледа на българското освободително движение като благоприятно условие за изпълнение на своите планове за влияние или завоевания за сметка на Турция.